

Kültür, Komşuluk ve Normalleşme Söylemleri Üzerinden Türkiye'deki Ermeni Algısı: Bursa Örneği

Melek SARI GÜVEN*
Senanur YARIŞ**

Araştırma Makalesi

*Doç. Dr. Melek SARI GÜVEN,
Bartın Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-0348-5467.
E-posta: meleksari1@yahoo.com

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Senanur
YARIŞ, Bartın Üniversitesi

ORCID: 0009-0007-0344-7990.
E-posta: senanuryaris@gmail.com

Başvuru Tarihi: 22.02.2025
Kabul Tarihi: 14.04.2025
Yayınlanma Tarihi: 20.06.2025

Atıf: Sarı Güven, M., Yarış, S. (2025).
"Kültür, Komşuluk ve Normalleşme
Söylemleri Üzerinden Türkiye'deki
Ermeni Algısı: Bursa Örneği". *BUEFD*,
10(1), 95-108. <https://doi.org/10.70916/buefd.1644842>.

ÖZET

Bu makale, Türkiye-Ermenistan arasındaki normalleşme sürecine katkıda bulunmayı amaçlayan bir proje kapsamında toplanan saha verilerine dayandırılarak üretilmiştir. Bursa örneği üzerinden Türkiye'deki Ermeni algısı kültür, komşuluk ve normalleşme söylemleri perspektifinden incelenecektir. TÜBİTAK 2209-A projesi kapsamında yürütülen saha çalışması, 2022 yılında Bursa'nın Yıldırım ve Osmangazi ilçelerinde Türk-Ermeni kültürü, komşuluk ilişkileri ve Ermenilere yönelik algı konularına odaklanılarak gerçekleştirilmiştir. Veriler, kaynak kişilerle yapılan mülakat sonuçları kullanılarak Bursa'da yaşayan kişilere yöneltilen 7 açık uçlu soru ile toplanmıştır. Sorular, çalışma örnekleminde yer alan kişilerin Ermenileri algılama düzeyleri, komşuluk ilişkileri hakkındaki bilgileri ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin mevcut durumu hakkında bilgileri ortaya koymuştur. Konuyla ilgili geçerli, güvenilir ve yeterli veriye ulaşmak için 6 farklı tabakadan 30 kişiyle görüşmeler yapılmıştır. Her bir görüşmeci grubu, 6 ana gruptan birini temsil eden 5 kişiden oluşmuştur. Sonuçlar, Bursa'nın Osmangazi ve Yıldırım ilçelerinde yaşayanların Ermenilere yönelik olumlu bir algıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu araştırma, üniversitelere, eğitim kurumlarına, sivil toplum kuruluşlarına ve kamuoyuna veri sağlaması açısından büyük önem taşımaktadır. Veriler, iki ülke arasındaki ilişkilere olumlu katkı sağlamak için bir yol haritası oluşturulmasına yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ermenistan, komşuluk, normalleşme, kültür, algı, Bursa.

Armenian Perception in Türkiye Through Culture, Neighborhood and Normalization Discourses: Example of Bursa

Melek SARI GÜVEN*
Senanur YARIŞ**

Research Article

*Assoc. Prof. Dr. Melek SARI GÜVEN,
Bartın Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-0348-5467.
E-mail: meleksari1@yahoo.com

**Master Student, Senanur YARIŞ,
Bartın Üniversitesi

ORCID: 0009-0007-0344-7990.
E-mail: senanuryaris@gmail.com

Submitted Date: 22.02.2025

Accepted Date: 14.04.2025

Published Date: 20.06.2025

Citation: Sarı Güven, M., Yarış, S.
(2025). "Armenian Perception in
Türkiye Through Culture,
Neighborhood and Normalization
Discourses: Example of Bursa". *BUEFD*,
10(1), 95-108. <https://doi.org/10.70916/buefd.1644842>.

ABSTRACT

This article was produced based on field data collected as part of a project that aims to contribute to the normalization process between Türkiye and Armenia. The perception of Armenians in Türkiye will be examined through the example of Bursa from the perspective of culture, neighborhood, and normalization discourses. The field study conducted within the scope of the TÜBİTAK 2209-A project was carried out in the Yıldırım and Osmangazi districts of Bursa in 2022, focusing on Türkiye-Armenian culture, neighborhood relations, and perceptions of Armenians. Data were collected using the results of interviews with source persons and 7 open-ended questions directed to people living in Bursa. The questions revealed the perception levels of the people in the study sample about Armenians, their knowledge about neighborhood relations, and the current status of Türkiye-Armenia relations. In order to obtain valid, reliable, and sufficient data on the subject, interviews were conducted with 30 people from 6 different strata. Each interviewee group consisted of 5 people representing one of the 6 main groups. The results show that the people living in the Osmangazi and Yıldırım districts of Bursa have a positive perception of Armenians. This research is of great importance in terms of providing data to universities, educational institutions, civil society organizations and the public. The data will help create a roadmap to positively contribute to relations between the two countries.

Keywords: Türkiye, Armenia, neighborhood, normalisation, culture, perception, Bursa.

Giriş

Kafkasya'nın güneyinde yer alan Ermenistan, günümüzde Türkiye'nin sınır komşusu, geçmişte ise Osmanlı Devleti bünyesinde aynı topraklarda birlikte yaşadığı bir etnik gruptur. 1915 yılına kadar bu birlikte yaşayış ülkenin birçok kentinde devam etmiştir ki bu kentlerden birisi de Bursa'dır. Osmanlı tarihi boyunca diğer gayrimüslimlerde olduğu gibi Ermenilerin de gerek devletle ilişkileri gerekse Müslümanlarla ve kendi aralarındaki münasebetlerinin incelenmesinde başlangıç olması nedeniyle Bursa önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle makalede Bursa kenti merkezi ele alınmıştır. Bursa'daki Ermeniler şehrin pek çok mahallesine yayılmış ancak Setbaşı, Mollaarap Namazgah, Karaağaç ve Kurdoğlu mahallerinde sayılarının çok fazla olduğu tespit edilmiştir. Özellikle Yıldırım ilçesinin Setbaşı Mahallesi Ermenilerin merkezi haline gelmiştir (Karataş, 2005: 86). Setbaşı bölgesinde Ermeni nüfus sayısının gün geçtikçe artması ve ibadet ihtiyaçlarını gidermek açısından bir Ermeni kilisesi inşa edilmiş (Başak ve Özügül, 2016: 217) ve Setbaşı yoğun bir Ermeni yerleşimine tanıklık etmiştir. Kilisenin yanı sıra Osmanlı Devleti'nde azınlık ve gayrimüslimlerin eğitimi de göz ardı edilmemiştir. XIX. Yüzyıldan itibaren diğer kentlerde olduğu gibi Bursa'da da azınlık ve gayrimüslim okulları açılmaya başlanmıştır. 1907 yılında Hüdavendigar Livası'nda çok sayıda öğrencinin eğitim-öğretimini sürdürdüğü 200 ü aşkın gayrimüslim okulu olduğu bilinmektedir (Karataş, 2005: 95). Bursa'da Ermenilerin şehrin ticaret, sanat ve kültür açısından önemli bir merkez haline gelmesindeki katkılarının büyük olduğu bilinmektedir. Ermeniler genellikle zanaatkarlar, tüccarlar, sanayiciler ve sanatçılar olarak toplumda yerlerini almışlar; halıcılık, ipek ve tekstil, dokumacılık, kuyumculuk alanlarında üretime katkıları vardı ve bu alanlarda oldukça başarılı işler ortaya koymuşlardı.

Bu makalede, günümüzde Bursa'da Osmangazi ve Yıldırım ilçelerinde yaşamını sürdürmekte olan 6 farklı kategoriden oluşan 30 kişi ile sözlü görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerden elde edilen veriler, bireyin kendi toplumunda ve kültüründe Ermenilerin hangi şekilde yer aldığının anlaşılması noktasında çalışmayı desteklemiştir. Günümüzde, toplumların birbirlerini nasıl algıladıkları önemlidir. Çünkü algı belirli bir süreç içinde oluşur ve olumlu veya olumsuz olarak uzun vadede karşılıklı ilişkileri yönlendirir. Algı, anlamlı bir dünya deneyimi üretmek için organizmaların hissi olarak yorumladığı ve düzenlediği bir süreçtir ve tutumla yakından ilgilidir (Lindsay & Norman, 1977). Tutumlar; öğrenme deneyimi, diğer insanların modellenmesi, durumlarla ve insanlarla direkt deneyim sağlayarak oluşur. Birey sosyalleşmeye başladığı andan itibaren değerleri oluşmaya başlar. Çocukluk yıllarındaki inançlar, ailenin etkisi, dinin ve kültürün katkısı, sosyoekonomik faktörler yardımıyla gelişen tutumlar; kararlarımızı, davranışlarımızı, düşüncemizi ve algımızı etkiler. Kişi bir durum ya da uyaranla karşı karşıya kaldığında, uyaranları kendine anlamlı geldiği şekilde ve önceki deneyimlerine göre yorumlar ve algısı gerçekte var olan şeylerden farklı olabilir (Pickens, 2005: 47-48, 52). Sözlü görüşmeler, farklı insanların yaşadığı deneyimlere dayandığı için çeşitli bakış açılarını ortaya koymaktadır. Bu, olayları ve durumları tek bir perspektifle değil, çeşitli bakış

açılırlarıyla değerkendirme imkânı sağlamış, dolayısıyla, çoklu perspektiflerin farkındalığını arttırmakla birlikte daha kapsamlı bir bakış açısı sunmuştur.

Çalışmanın anahtar kelimesinin “Ermeni Algısı” olması ve bu bağlamda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin sorgulanacak olması geçmişte Ermenilerin yoğunlukla yaşadığı Yıldırım ve Osmangazi ilçelerinden veri toplamayı gerektirmiştir. Yapılan araştırmada Ermenilerin geçmişte yoğun olarak yaşamış olduğu bölgenin seçilmiş olması doğru veriye ulaşılması noktasında araştırmanın güvenilirliğini arttırmıştır. Bursa Osmangazi ve Yıldırım’daki halkın Ermeni algısının belirlendiği bu çalışmada araştırma yöntemlerinden görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme tekniği, sosyal bilimlerde sık kullanılan ve etkili olduğu şüphe götürmeyen yöntemlerden biridir. Görüşme yöntemi insanların duygu, düşünce, algı, tutum ve inançlarına dair bilgi edinebilmek açısından verimli bir yöntemdir. Önceden belirlenmiş ve bir amaç için yapılan soru sorma ve cevap alma işlemi içeren görüşme tekniği (Şimşek ve Yıldırım, 2016: 129) bu çalışmanın yöntemini oluşturmaktadır. Sohbet tarzı görüşme ile sorulmuş olan sorularla Osmangazi ve Yıldırım halkının konu ile ilgili görüş ve düşünceleri alınmıştır. Sohbet tarzı görüşmenin seçilme sebebi adayın bölgede doğmuş büyümüş olması ve bölgeyi tanıyor olmasındandır. Bu sebeple, sohbet tarzı görüşme bu bölgede bu konuda veri toplamak için en uygun yöntem olarak belirlenmiştir. Konu bu yönden ele alındığında akla ilk gelen husus yerli halkın algısıdır. Bir siyasi olay veya daha önce orada yaşamını sürdürmüş farklı kültürler incelenirken, bireyin ya da grupların var olan durum veya olayı ne şekilde algıladığı, olay veya durum ile ilgili ne tür duygulara sahip oldukları bilinmelidir (Tutaş, 2012: 28). Bu makalede, Bursa halkından alınan cevaplar üzerinden yapılan analiz çalışması doğrultusunda kültür benzerliği, komşuluk ilişkileri ve normalleşme temalarına ulaşılmıştır.

Kültürel Benzerlik Bağlamında Türkiye ve Ermenistan İlişkileri

Kültürün, evrensel bir benzerlikle düşünsel yaşamını sürdüren insan topluluğu tarafından oluşturulduğu için benzerlikler taşıdığını iddia eden Tylor’a göre insanlar ortak yaşam koşulları ve sorunlarını çözmek için geliştirdikleri ortak yöntemlerle hareket etmektedir (Moore, 2015: 11). Buradan hareketle, Türkiye-Ermenistan kültürel benzerlikleri için de her iki toplumun ortaklıklar ve ayrılıklar üzerine oluşturduğu kültürel bir yapıdan bahsedilebilir. Kültür, bireylerden meydana gelen, toplumun yapısının belirlenmesinde önemli rol oynayan ve içerisinde alt unsurlar barındıran bir yapıdır (Arslantaş, 2008: 106; İlhan, 2018). Her toplumun kendine has bir kültürü vardır. Kentler bulundukları iklim ve coğrafya koşullarına göre kültürlerini şekillendirirler (Gürhan vd., 2022: 63). Birbirine yakın olan veya zamanında aynı topraklarda yaşamını sürdürmüş milletlerin kültürlerinin benzerlik göstermesi kaçınılmaz bir gerçektir. Türkiye ve Ermenistan da bu örneği karşılayan iki ülkedir. Çok uzun yıllar aynı toprakları paylaşmaları ortak kültürel geçmişe sahip olduklarının bir göstergesidir. Bu benzerlikler, Türkiye ve Ermenistan arasındaki kültürel etkileşimin zenginliğini ve çeşitliliğini yansıtmaktadır. Bu noktada, kaynak kişilerden alınan cevapların aşağıdaki gibi anlamlı bir bütün oluşturduğu görülmektedir.

Anadolu topraklarındaki yaşamın Ermeniler için de Türkler için de çok eskiye tarihlendirildiği gerçeğinden hareketle; “...Elbette kültürleri benzecek çünkü biz Anadolu'ya resmi tarihlerde 1071'de girdiğimiz konuşuluyor. Tabi birçok tarihçi bunun çok daha erken olduğunu iddia ediyor ki ben de öyle düşünüyorum.” şeklinde ifade eden KK-4, iki ülke arasındaki benzerliği bu şekilde dile getirmiş, iki halkın da çok eski tarihlerden beri aynı topraklarda yaşadığı vurgusuyla kültürel yakınlığı ilişkilendirmiştir. *Anadolu halklarının bu topraklarda yüzyıllarca komşuluk yaptığını, yan yana evlerde oturduğunu, yan yana köylerde oturduğunu, kız alıp kız verdiklerini* belirten kaynak şahıs, *akrabalığa varan ilişkiler kurulduğundan dolayı yemek, giyim, kuşam, müzik benzerliklerinin olduğuna* da dikkat çekmektedir. KK-4, görüşlerini aktarmaya şu şekilde devam etmiştir: “...bizim Anadolu'da söylediğimiz birçok türkünün Ermeni dilinde de söylendiğini hatta ufak tefek konuşmalarda işte bu şarkı Ermeni şarkısı mı, bu şarkı Türk şarkısı mı diye konuşulduğunu hepimiz biliyoruz. Müzik aletlerine baktığımızda enstrümanlar insanların tarifleri, soyları, kültürler hakkında çok bence ipucu verirler. Baktığımızda birçok müzik aletinin iki kültürü müziğinde de ortak kullanıldığını görüyoruz. Kılık kıyafet açısından bizim kültürlerimizde kılık kıyafet biraz Müslim ve yani Osmanlı'dan gelen, ondan evvel Selçuklulardan gelen ki Osmanlı'da bu imparatorluk kültürü hâkim olduğu için daha net gözükp Selçuklu daha ziyade bir Türk devleti olarak anılırken Osmanlı bir imparatorluk yani bir karma, bir ulus kültürüydü...”. Her iki halkın ürettiği müzik, kullandığı müzik aletleri bakımından yakınlığını vurgulayan kaynak kişi konu ile ilgili görüşlerini bu şekilde sıralamıştır.

Türkler ve Ermenilerin yemek kültürlerinin ve günlük yaşam rutinlerinin de benzerliklerine dair cümleler kuran kaynak kişi KK-22: “...yemeklerde bu kadar birbirine yakın yaşayan insanların yemeklerinin karışması, ortak yemeklerin çıkması, birbiriyle tamamen alakasız yemeklerin iki milletin kültürüyle birleşerek üçüncü yemeklerin de ortaya çıkması çok normaldir. Yunanlılarla aramızda da bu tip şeyler vardır, halk oyunları, etnik danslar benzer, yemeklerimiz benzer, müziklerimiz benzer. Sevindiğimizde gösterdiğimiz tepkiler, üzüldüğümüzde gösterdiğimiz tepkiler elbette ki birbirine benzer çünkü biz binlerce yıldır bir arada yaşayan kültürleriz. Bununla ilgili olumlu ya da olumsuz bir izlenim sahibi olmanın bir anlamı da yoktur yani sonuçta yaşayıp giden insanlar kimse bu işte Ermeniler de bu türküyü söylüyor deyip herhangi bir türküyü terk ettik...ya da bir Ermeni'nin de ya bu Türk Türküsüdür, bunu biz söylemeyelim diyeceğini zannetmiyorum. Çünkü kültür siyaset üstü bir olgudur. Yani ne kadar insanlar birbirlerine düşman olduklarını düşünseler veya düşman olduğunu düşünen insanlar bile olsalar, dinlemeyin bu şarkıyı, yemeyin bu yemeği demezler. Çünkü siyaset ötesi bir durumdur kültür.” (KK-22). Bu şekilde görüşlerini belirten kaynak kişi kültürün iki veya üç ülke arasındaki birleştirici gücüne vurgu yapmış ve kültürün iletişim için olumlu bir etkisi olduğunu belirtmiştir.

Bir başka görüşmeci olan KK-6, “Komşu olduğumuz için kültürlerimizin birbirine yakın olduğunu, aynı coğrafyada yaşayan halklar olarak kültürel miraslarımızın ortak

olduğunu ve dolayısıyla kültürlerimizin benzer olduğunu düşünüyorum.” diyerek kültür benzerliğini komşuluğa entegre etmiştir (KK-6).

Görüşme yapılan bir diğer kişi ise, “Kültürlerimizde bir benzerlik olduğunu düşünmüyorum.” şeklinde kültürel benzerliği reddetmiştir (KK-9). Ama yapılan görüşmeler sonucu elde edilen verilere bakıldığında iki ülke arasındaki benzerliklere, ortaklıklara, benzeşme oranının fazlalığına vurgu yapan daha çok veri olduğu görülmüştür. Yapılan görüşmelerde 30 görüşmeciden 5 görüşmeci iki ülke kültürünün benzemediğini ifade ederken 4 görüşmeci konu ile ilgili bilgisinin olmadığını belirtmiş; 21 görüşmeci ise iki ülke kültürlerinin benzediğini ifade etmiştir. Kültürel benzerliğin varlığını savunan kaynak kişiler aynı zamanda benzerliklere de vurgu yaparak onları örnekendirme yoluna gitmiştir.

Bir diğer görüşmeci olan KK-1, *Yemek olabilir, giyim kuşam olabilir* şeklinde kültür benzerliğini iki temada ele almıştır. “...Ermeniler daha fazla Batılılara benziyorlar. Bizim kültürümüzde Batı'ya benzeyen gruplar varken Doğu'ya benzeyen gruplar da var. Bizim kültürümüz daha ziyade harman bir kültür. Doğu, Batı, Anadolu, Kafkas... Karışık. Hangi tarafın kültürünü gördüğüne göre değişir. Artvin taraflarına belki biraz daha benziyordur Ermeni kültürüne. Daha Doğu'ya gittiğinde benziyordur. İstanbul'a, İzmir'e, Bursa'ya gittiğinde de benziyordur...” (KK-1). Şeklinde görüşlerini ifade eden kaynak şahıs, *ticaret, mimari, gündelik yaşam* ile ilgili de her iki kültürün birbirinden etkilemiş olduklarına dair görüşlerini bildirmiştir (KK-1). Bir diğer görüşmeci olan KK-11, kültür benzerliğini yemek üzerinden ele alarak “*Komşu ülke olduğumuz için özellikle yemek konusunda epey bir benzerliğimiz olduğunu düşünüyorum. Buna örnek olarak lavaş verilebilir.*” şeklinde düşüncesini ifade etmiştir (KK-11). Hem Türk kültürü hem de Ermeni kültürü için önemli bir değere sahip olan ekmek her iki kültür için de kutsiyet ve bereketi simgeler. *Հաց անւոյ, ոչ հաց քերի [Hats tur, vor hats beri]* “Ekmeğini paylaş ki bereketi artsın.” şeklinde bir ifadeyle ekmeğe olan değer ve kutsiyeti vurgulayan bir Ermeni deyişi Ermeniler arasında hakimdir. Lavaş ekmeği ise Ermeni sofrasının kralıdır (Բրնյաւ, 1974: 287). Hem Ermeni hem Türk mutfakları için ortaklıklar olduğunu belirten kaynak kişiler mutfak kültürünün önemli bir iletişim aracı olarak olumlandığı görüşler belirtmişlerdir.

Türkiye-Ermenistan Komşuluk İlişkilerine Bursa Halkının Gözünden Bakış

Türkiye, bulunduğu konum nedeniyle bölgesel istikrarın ve güvenliğin önemli olduğu bir bölgede bulunmaktadır. İyi komşuluk politikası geliştirerek hem doğu hem batı ile temaslarını sürdürüp konumunu güçlendirmek, çok boyutlu kimliğini korumak ve bölgesel liderlik rolünü güçlendirmek zorundadır. Türkiye'nin ulusal güvenliği ve bölgesel istikrarı için iyi komşuluk ilişkilerinde somut ve barışçıl çözümler izlemesi gerekmektedir. Bu sebeple Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi konusunda 2007 yılında İsviçre'de görüşmeler yapılmış; *futbol diplomasisi* ve imzalanan protokollerle iki ülke komşuluk ilişkilerine hizmet edecek adımlar atılmıştır (Avatkov ve Sbitneva, 2023: 595). 2008 ve 2009 yıllarında Ermenistan ve Türkiye milli takımları arasında oynanan Dünya Kupası eleme maçları, Ermeni-Türk ilişkilerinin normalleşmesine katkıda bulunmuştur. İlk olumlu işaret, Türkiye eski Cumhurbaşkanı

Abdullah Gül'ün Ermenistan eski Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın daveti üzerine Erivan'a ilk geldiği ve ülkelerinin milli takımları arasındaki maçı izlediği 6 Eylül 2008'de olmuştur. İkinci olumlu işaret, Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın Türkiye Cumhurbaşkanı'nın daveti üzerine 14 Ekim 2009'da gerçekleşen Türkiye-Ermenistan maçına gelmesiyle gerçekleşen ziyareti olmuştur. Futbol maçlarından önce, maç sırasında ve sonrasında, Ermenistan ve Türkiye heyetleri arasında hem Erivan'da hem de Bursa'da görüşmeler gerçekleştirilmiş ve ardından cumhurbaşkanları bir araya gelmiştir (URL-1).

Bu gelişmelere rağmen günümüzde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin olumlu ve barışçıl devamlılığı konusunda sorunlar devam etmektedir. Türkiye'nin Ermenistan ile komşuluk ilişkilerini belirleyen açmazlardan birinin Dağlık Karabağ Sorunu bir diğerinin 1915 olayları ve ek olarak da sınır kapılarının açılması sorunu olduğu bilinmektedir. Bu duruma çözüm olarak 10 Ekim 2009'da Zürih'te imzalanmış olan protokollerin iki komşu ilişkilerine olumlu yansıtacağı düşünülmüş olsa da ilişkilerde sadece bir yalancı bahar havası estirmiştir (Şener, 2016:221). Günümüzde iki ülke ilişkileri hâlâ barışçıl bir düzleme oturmuş değildir. Günümüzde devam eden karşılıklı iletişimsizliğin -örneklem olarak seçilen Bursa'da Bursalıların söylemleriyle- dile getirildiği bu çalışmada kaynak kişiler konu ile ilgili olarak görüşlerini dile getirmişlerdir.

Türkiye açısından iki ülke ilişkilerin kötü olmadığını, Ermenistan'ın Azerbaycan ile ilişkilerinin Türkiye-Ermenistan komşuluğuna kötü yansıdığını düşünen KK-1, *onları biz kendimizden sayıyoruz, Ermenileri ise artık yabancı sayıyoruz* ifadesiyle konu ile ilgili düşüncesini belirtmiştir. "...Ancak yabancı devletlerin, dış kuvvetlerin etkisinde kaldıklarından dolayı bazı Ermeni soykırımı veya bazı problemler üzerinden oy toplamak için kendilerine zarar verecek şeyler yaptıklarını, ilişkiyi ilerletmeyecek adımlar yaptıklarını düşünüyorum. İlişkinin gelişmesine mâni oluyorlar, kendilerine mâni oluyorlar. Yoksa Türkiye'nin ilişkileri ilerletmemek için herhangi bir şeyi yok, bir çekincesi yok..." şeklinde konuşmasına devam eden KK-1, iki ülke komşuluk ilişkilerinin seyrinin *dış devletlerle ilgili olduğunu* ifade etmiştir. "...Amerika'dan gelecek 3-5 silah için, Fransa'dan gelecek 2-3 tane uçak için kendi toplumlarının parasını dışarıya akıtıyorlar. Orada bir düzensizlik, o coğrafyada bir düzensizlik yaratıyorlar. Rusya'ya Amerika, Ermenistan üzerine üst kurup Rusya'ya sıkıştırmak istiyor. Ermeniler de Azerbaycan ile savaşmak için silah istiyor, ekonomik şeye ihtiyaç duyuyor. Kendi diasporalarına, aslında kendi diasporaları kendi devletlerinin üzerine kötülük yapıyor. Diğer ülkelerde politik oyuncak olmuş durumundalar. Kendilerini kullanıyorlar. Diasporalar evet, Hollywood'da, Amerika'da bazı ticaret sektörlerinde, müzik eşyaları yapımında çok etkin bir role sahipler. Sanayide, zanaatta, politikada, eğlence sektöründe, film sektöründe. Çok etkin bir role sahip Fransa'da ve Amerika'da özellikle. Ama bunu kendi ülkelere katkı yapmaktansa, oradaki insanların daha fazla kar elde etmek için diğer ülkelerin kuklası olarak kendi ülkelere baskı uygulaması, kendi toplumlarını örgütlemesi bir çift başlılık yaratmasını yarattığını düşünüyorum. Bu bizim ilişkilerimizi ilerletmiyor. Bir kısır döngüye sokuyor..." (KK-1). Bu görüşmeden anlaşıldığı üzere Türkiye-Ermenistan

komşuluk ilişkileri için engel olan iç ve dış aktörler vardır ki, iç aktör olarak Azerbaycan dış aktör olarak Rusya ve Amerika görülmektedir.

Görüşmecilerden bir diğeri olan KK-4 ise, “Şimdi son 2. Karabağ Savaşı'ndan sonra Ermenistan'ın yeni bilgi kabul etmesi üzerine diplomatik açıdan birtakım görüşmeler ve açılmalar oluşmaya başladı. Ben Türkiye'de insanların Ermenilere karşı bir önyargı hala taşımadığını, her şeye rağmen taşımadığını, Ermenilerle bir şekilde iyi ilişkiler devam ettiği sürece, yani bu iyi ilişki politikası devam ettiği sürece Türk halkının da herhangi bir ticaret imkanına hayır demeyeceğini, onlarla oluşabilecek potansiyel ticareti geri çevirmeyeceklerini düşünüyorum. Dolayısıyla Ermenistan'ın bu diplomatik girişimleri, özellikle şu sıralar olan diplomatik girişimler bir fırsattır, geri çevirmeyeceğini düşünüyorum. Ve basına yansıyan haberlerden de şu anda olumlu gittiğini gözlemliyorum. Umarım daha da ileri bir noktaya taşınır, bir takım inada varan, sert düşüncelerinden vazgeçer ve bu dostluk ellerini sıkar diye düşünüyorum. Ermeni toplumunun da bu yönde düşündüğüne ben eminim...” şeklinde görüşlerini ifade ederek iki ülke komşuluğuna dair olumlu bir kanaatte bulunmuştur (KK-4).

“Türk ve Ermeni halklarının, geçmişten günümüze barış içerisinde yaşadıklarını düşünmekle birlikte gündemdeki sıkıntıların halkların üzerinde siyasi sebeplerden kaynaklandığını düşünüyorum” ve “Halk olarak bir düşmanlığımızın olduğunu düşünmüyorum. İlişkilerimizin sadece siyasi sebeplerden dolayı kötü olduğunu düşünüyorum” (KK-7 ve KK-23). İfadeleriyle iki ayrı kaynak kişiden alınan cevaplar iki ülke komşuluğunun siyasi sebeplerden etkilendiğini düşünmektedir.

Bursa Halkının Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Normalleşmesine Bakışı

Normalleşme, genellikle iki ülke arasındaki ilişkilerde gergin, çatışmalı ve sorunlu bir durumun olmaması; böyle bir durum var ise iki taraf ilişkilerinin daha olumlu, barışçıl bir bileşene dönüşmesi anlamına gelmektedir. Bu terim genellikle uluslararası ilişkilerde, toplumsal ilişkilerde veya kişisel ilişkilerde kullanılmaktadır. İki ülke arasında normalleşme süreci, tarih boyunca birlikte yaşamış ülkeler arasında meydana gelebilir. Bu sürecin normale dönmesi; temasların artması, anlaşmaların imzalanması, sınır kapılarının açılması, ticaret hacminin artması ve kültürel trafiğin büyümesi gibi çeşitli parçaların çoğaltılması ile gerçekleştirilebilmektedir. Normalleşme genellikle uzun ve karmaşık bir süreç olabilir ve iki tarafın karşılıklı olarak güven oluşturmayı, anlayışı arttırmayı ve çözüm odaklı yaklaşımı benimsemesini gerektirebilir. Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkiler de tarih boyunca genellikle oldukça karmaşık ve gergin olmuştur. Bu karışıklıklar iki ülkenin halkını da olumsuz etkilemiştir. Ancak son yıllarda iki ülkenin normalleştirilmesi için çeşitli adımlar atılmış ve ilişkilerin gelişmesi konusunda atılan adımlar 2004 yılında somut bir şekilde karşımıza çıkmıştır. Ancak 20 yılı aşkın bir süredir konu ile ilgili girişimler olmasına rağmen olumlu bir gelişme olmadığı bilinmektedir.

Dışişleri Bakanlığı'nın 2023 Yılı İdare Faaliyet Raporu amaçlarında, Güney Kafkasya'da kalıcı barışın ve huzurun sağlanması adına Türkiye-Ermenistan, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde normalleşme süreçlerinin devam etmesi konusuna vurgu

yapıldığı (s. 26-27); 10 Nisan 2005 tarihinde Ermenistan Cumhurbaşkanı'na gönderilen Ortak Tarih Komisyonu önerisinin halen geçerli olduğu (s.49) belirtilmiştir.

Bakanlığın 2023 yılı faaliyet raporunda “Bölgemizde kapsamlı barışın tesisi hedefimiz doğrultusunda Ermenistan’la normalleşme süreci devam etmiştir.” şeklindeki bilgi notu günümüzde iki ülke için bu konudaki girişimlerin devam ettiğini göstermektedir (Dış İşleri Bakanlığı Faaliyet Raporu, s.4). 15 Şubat 2023 tarihinde Ankara’da bir araya gelen Mevlüt Çavuşoğlu ve Ararat Mirzoyan’ın görüşmesinde de yinelenen unsurlar; Türkiye-Ermenistan sınırının açılması, iki komşu ülke arasında bir hava kargo trafiğinin oluşturulması, karşılıklı müzakerelerin planlanması konularına yoğunlaşmış olsa da günümüzde konuyla ilgili bir gelişmeye ulaşılamamıştır.¹ İki ülke halkının iletişime geçmesi, ticari ve ekonomik ağın genişletilmesi, eğitim-kültür faaliyetlerinin desteklenmesi, internet erişiminin kolaylaştırılması konuları iki ülke normalleşmesine hizmet edecek adımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konular ile ilgili olarak da yeni adımlar atıldığını görmekteyiz. Yine bakanlığın raporundan aktaracak olursak, Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin bugüne dek yüz yüze dört görüşme gerçekleştirdiği bilgisini vermek doğru olacaktır. Bu bağlamda 2 Şubat 2022 itibarıyla İstanbul-Erivan doğrudan uçak seferleri başlamış, 1 Ocak 2023 itibarıyla Ermenistan’la hava yolu ile kargo ticareti mümkün hale gelmiş, iki ülkenin diplomatik pasaport hamillerine geçişlerine açılması gibi bazı yeni kararlar alınmıştır (s.72). Daha ayrıntılı bilgi için Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı 2023 İdare Faaliyet Raporu’na bakılabilir.

2022 yılında Bursa’nın Yıldırım ve Osmangazi ilçelerinde yapılan sözlü mülakatlarda kaynak kişilerin konuyla ilgili görüşlerine yer vererek devam edecek olursak aşağıda sıraladığımız mülakat kayıtlarından örneklerle dönmek yerinde olacaktır.

“...Türkiye’nin, hem bu koridorun açılması, yani Türkiye ile Azerbaycan’ın birbirine direk bağlanması yönünde bir talebi, hem de Azerbaycan’ın işgal altındaki Karabağ’daki topraklarının Azerbaycan’a geri verilmesi konusunda talepleri var. Azerbaycan da aynı talepler de bulunuyor. Ancak Ermenistan bu talepleri kâğıt üzerinde kabul etmiş gibi haberler var, duyuyoruz. Ancak bunların kesinleşmediğini de gelişmelerden görüyoruz. Ermenistan bu taleplere daha olumlu yaklaşırsa, Türkiye ile ilişkileri hızlı bir şekilde normalleşecektir.” şeklinde görüşünü dile getiren kaynak kişinin konu ile ilgili yorumu bu şekildedir (KK-30).

“Günümüzde normalleşmeyle ilgili haberler duyuyorduk. Yine değişti. Yürümedi galiba bu mevzu. Tekrar bir Karabağ mevzusu patladı. Bekliyoruz. İyileşecek mi, iyileşmeyecek mi? Biz de takip ediyoruz meseleyi. İyileşmese her iki taraf için de faydalı olur. Biz ticari ürünlerimizi satarız. Onlara belki inşaat sektörünü yollarız, yollar yaparlar,

¹<https://www.azatutyun.am/a/32790267.html> [Erişim Tarihi: 09.05.2024, 20.11]

ulaşımları kolaylaşırlar. Yol yapmak, ulaşım yapmak çok basit geliyor ama aslında her şeyin gelişmesini sağlayan şey bu yollardır...Ermenistan'ın hava sahası çok iyi bir hava sahası değil yani. Ruslarla problemleri var, Türklerle problemleri var, Azerilerle problemleri var, hava sahaları kapalı. Hava sahası kapalı olduğu için turizm akamıyor, mal giremiyor. Yollarda da aynı problemleri var, Gürcistan'da problemleri var, Azerilerle problemleri var, Türklerle problemleri var. Bir İran'la bazı menfaatler çakışıyor, İran tarafının olan yolları açık. Böyle olunca da İran'da dünyaya kapalı zaten, ne giriyor o ülkeye? Hiçbir şey girmiyor. Doğru düzgün İran üzerinden akan akıyor, bazen biraz Türkiye üzerinden akan akıyor. Bu onların gelişmesine mâni oluyor... şeklinde yorum yapan kaynak kişi Türkiye-Ermenistan-Rusya-Azerbaycan ilişkileri bağlamında konu ile ilgili düşüncelerini belirtmiştir (KK-20).

“ok iyi olacağını düşünüyorum. Geliştirilebilen ilişkilerden ticari ve samimi başarılar elde edilebileceğini düşünüyorum.” Diyerek görüşlerini belirten kaynak kişi normalleşmeyi ekonomik ve ticari sebeplere dayandırmıştır (KK-5).

“İkinci Karabağ savaşından sonra sınırlarımızın açılacağı ve uçak seferlerinin karşılıklı olarak başlayacağı söylendi ama iki toplum arasındaki karşıt görüşlerden dolayı bunun olumlu bir seviyede ilerleyebileceğini düşünmüyorum.” diyerek görüş belirten kaynak kişi konu ile ilgili karamsar bir tavır sergilemektedir (KK-29).

Hem Ermenistan hem Türkiye için normalleşmenin gündeme gelmesi ve sınır kapılarının açılması durumunda en çok etkilenecek olanların sınırlarda yaşayanlar olacağı şüphesizdir. Kars ve İğdir, Türkiye'nin en az gelişmiş şehirleri arasındadır. şirak, Ermenistan'ın istatistiksel olarak en fakir bölgesidir. Ayrıca, kara sınırı açılırsa, komşularıyla doğrudan günlük etkileşimlerde bulunan ilk kişiler de onlar olacaklardır. Ermenistan'daki Armavir ve şirak ile Türkiye'deki Akyaka ve etindurak ile İğdir'in sınır bölgelerinde Ekim 2022-Mayıs 2023 arasında yürütülen bir çalışma bu toplulukların normalleşme süreciyle ilgili hem endişelerini hem de umutlarını ortaya koymuştur (Becermen, vd., 2023, s.23).

Ermenistan için normalleşmenin faydaları daha bağımsız bir politika için daha fazla alana sahip olması olacaktır. Ermenistan, şimdiye kadar büyük lde Rusya'ya bağımlı bir politika srdrmştir. Bu durum ona olumsuz jeopolitik belirleyiciler tarafından dayatılmıştır: Azerbaycan ile Dağlık Karabağ ve bitişik alanlar üzerindeki atışma, Türkiye ile düzenlenmemiş ilişkiler ve Gürcistan ile ilişkilerdeki sorunlar olumsuzluklar olarak sıralanabilir. Normalleşme gerçekleştiğinde Ermenistan mümkün olduğunca çok yönlü bir politika izleme stratejisini benimseyecektir. Ayrıca bu durum Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı da siyasi konumunu güçlendirmesi anlamına gelmektedir. Normalleşmenin gerçekleşmesi Türkiye'nin imajı için de olumlu bir adımdır. Normalleşmeden her iki ülke de büyük faydalar elde edecektir (Sikorski, vd., 2009, 113).

Sonuç

İki lke ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen üç ana sorun karşılıklı güvensizlik, bilgi eksikliği ve sınırlarla ilgili endişeler olarak genellenebilir (Becermen, vd., 2023).

Güvensizliği gidermek adına atılabilecek adımlardan ilki hassasiyetleri hesaba katarak diyalog kurma girişimlerinde bulunmak olacaktır. Karşılıklı diyalogun başlatılması ve kurulması konusunda her iki toplumun da sivil toplum kuruluşları üzerinden iletişimi kurma girişimleri olumlu bir başlangıç olarak kabul edilebilir. Normalleşme için strateji ve vizyon sağlamak konusunda da sivil toplum kuruluşlarının önderliğine ihtiyaç duyulduğu açıktır. İki ülke halkının karşılıklı bilgilendirilmesi adına medya, eğitim kurumları ve düşünce topluluklarının yapacağı katkılar önem taşımaktadır. Sınırların açılması ile ilgili olarak da ticaret, sanat ve akademik kuruluşlar üzerinden bir politika izlemek faydalı olacaktır.

Bursa örneğinde gerçekleştirilen tarih görüşmelerinden önemli verilere ulaşılmıştır. Bunlardan birkaçı şöyledir: 4. Soruda elde edilen bilgiler doğrultusunda 30 görüşmeciden 11 görüşmeci Türkiye-Ermenistan komşuluk ilişkilerini olumlu şekilde değerlendirirken, 19 görüşmeci ise olumsuz yönde görüş bildirmiştir. 6. Soruda edilen bilgiler doğrultusunda 30 görüşmeciden 24 görüşmeci Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesiyle ilgili olumlu görüş bildirirken, 6 görüşmeci olumsuz yönde görüş bildirmiştir. 7. Soruda elde edilen bilgiler doğrultusunda 30 görüşmeciden 25 görüşmeci fotoğraf sergisinin açılması yönünde olumlu görüş bildirirken 5 görüşmeci ise olumsuz yönde görüş bildirmiştir. Sözlü ortamdan elde edilen verilerden hareketle kolektif bellekteki “Ermeni” ve “Ermenistan” imajına dair veriler birkaç kelimeyle şu şekilde tanımlanmıştır:

Tablo 1. Bursa örneğinde Türkiye-Ermenistan komşuluk ilişkileri algısı.

3.Soru-Ermenistan denildiği zaman aklınıza ne geliyor?	
KK-1	Karabağ Savaşı
KK-2	Sovyetlerden ayrılan bağımsız bir devlet
KK-3	Komşu ülke, nükleer santral
KK-4	Komşuluk ilişkileri zayıf bir ülke
KK-5	Geçimi zor bir ülke
KK-6	Nükleer santrali olan küçük bir devlet
KK-7	Komşu ülke
KK-8	Komşu ülke
KK-9	Komşu ülke ve soykırım
KK-10	Ermeni soykırımı
KK-11	Komşu ülke ve soykırım
KK-12	Komşu ülke

KK-13	Hristiyan ve Yahudi bir toplum
KK-14	Türkleri sevmeyen bir toplum
KK-15	Hristiyan bir toplum
KK-16	Soykırım
KK-17	Komşu ülke ve soykırım
KK-18	Bilgisi yok
KK-19	Komşu ülke
KK-20	Azınlık ayrımcılığı
KK-21	Karabağ savaşı ve Hrant Dink cinayeti
KK-22	Komşu ülke
KK-23	Gelişime kapalı bir ülke
KK-24	Türlere karşı düşman bir toplum
KK-25	Karmaşık bir ülke
KK-26	Zulüm gören bir ülke
KK-27	Hocalı Katliamı
KK-28	Komşu ülke
KK-29	Türlere karşı yapılan katliamlar
KK-30	Yapılan karşılıklı katliamlar

30 katılımcı ile yapılan görüşmeler sonrasında elde edilen bilgilere göre; Ermenistan denildiği zaman aklınıza ne geliyor? sorusuna katılımcılardan 10 kişi komşu ülke; 5 kişi soykırım; 3 kişi katliamlar; 2 kişi nükleer santral; diğer 2 kişi ise Karabağ Savaşı cevabını vermiştir. 1 kişi Yahudi ve Hristiyan bir toplum olduğu cevabını vermiş; 1 kişi Hristiyan bir toplum olduğunu söylemiş; 1 kişi ise çekimser davranarak bilgisi olmadığı cevabını vermiştir. Oransal olarak verilere baktığımızda her 3 katılımcıdan 1 tanesi bu soruya komşu ülke cevabını vermiştir. Kategorisel bir inceleme yaptığımızda yapılan anket cevaplarından katılımcıların görüşlerine göre şu sonuçları çıkarmamız mümkün olacaktır; Coğrafi konumu bakımından Türkiye'ye Ermenistan'ın komşu bir ülke olduğu, Ermenistan'da nükleer santralin olduğu ve Ermenilerin Hristiyan olduğu bilgisi elde edilen sonuçlardandır.

Ekler

Proje kapsamında gerçekleştirilen saha görüşmelerinde kaynak kişilere aşağıdaki sorular yöneltilmiştir.

Soru 1: Daha önce bu semtte yaşayan Ermeni bir komşunuz/arkadaşınız oldu mu? Cevabınız evet ise geçmişteki ilişkilerinize dair ne söyleyebilirsiniz?

Soru 2: Çocukluk ve gençlik yıllarınızda aklınızda iz bırakmış bir Ermeni imajı var mıdır? Var ise nasıl bir imajdan bahsedebilirsiniz?

Soru 3: Ermenistan denildiği zaman aklınıza ne geliyor?

Soru 4: Türk-Ermeni komşuluk ilişkileri hakkında ne düşünüyorsunuz?

Soru 5: Türk-Ermeni kültürlerinin benzerlikleri hakkında ne düşünüyorsunuz?

Soru 6: Günümüzde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesiyle ilgili haberler duyuyoruz. Bu konudaki yorum ve görüşleriniz nelerdir?

Soru 7: Bursa'daki bir müze ya da kültür merkezinde Türk-Ermeni kültürünün benzerliği hakkında bir fotoğraf sergisi açılrsa görüşünüz ne yönde olurdu?

Kaynakça

Sözlü Kaynaklar

KK-1: Acar, V., 28, Öğrenci, Osmangazi. (Görüşme: 12.06.2022).

KK-4: Acar U., 57, Emekli, Osmangazi. (Görüşme: 12.06.2022).

KK-5: Yarış, Ş., 78, Emekli, Yıldırım. (Görüşme: 02.05.2022).

KK-6: Acar, S., 65, Emekli, Osmangazi. (Görüşme: 01.05.2022).

KK-7: Emer G., 34, Maden mühendisi, Osmangazi. (Görüşme: 01.06.2022).

KK-9: Yarış, R., 49, Makine Mühendisi, Yıldırım. (Görüşme: 01.07.2022).

KK-11: Altaş, M., 23, Öğrenci, Yıldırım. (Görüşme: 07.07.2022).

KK-20: Yeter, E., 60, Emekli, Yıldırım. (Görüşme: 01.08.2022).

KK-22: Hasgüçmen, E., 45, Memur, Osmangazi. (Görüşme: 11.07.2022).

KK-23: Acar, N., 50, Ev hanımı, Osmangazi. (Görüşme: 08.07.2022).

KK-29: Kızılkaya, P., 38, Gıda mühendisi, Osmangazi. (Görüşme: 08.07.2022).

KK-30: Uslu, R., 65, Emekli, Yıldırım. (Görüşme: 07.07.2022).

Araştırma Eserler

Arslantaş, Halis Adnan (2008). "Kültür-Kişilik ve Kimlik". Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi. 7 (1): 105-112.

Avatkov, Vladimir A. and Sbitneva, Alina I (2023). "The Republic of Türkiye on the Eve of the Centenary: The Era of R.T. Erdogan", Vestnik RUDN. International Relations, 23 (4): 595-608.

Başak, Sami ve Özgül, Ayşın (2016). "Bursa Setbaşı Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi ile Okulun İnşası ve Mimarlık Tarihi Açısından Önemi", Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 35 (2): 205-230.

Becermen, Burcu vd. (2023), "Why re-engage in the Armenia-Turkey normalization process? How to re-engage meaningfully", Imagine Center for Conflict Transformation, Caucasus.

Gürhan, Nazife (2022). "Kent ve Yemek Kültürü". M. F. Duman içinde, Kentsel Prizma ve Toplumsal Spektrum. Ankara: Nobel Bilimsel Yayınları.

İlhan, M. Emir (2018). Kültürel Bellek, Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Hatırlama. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Karataş, Ali İhsan (2005). "Fethinden XIX Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14 (2): 81-106.

Lindsay, Peter & Norman, Donald A. (1977). Human information processing: An introduction to psychology, Harcourt Brace Jovanovich, Inc.

Moore, D. Jerry (2015). Kültür Teorileri: Antropolojideki Başlıca Teori ve Teorisyenler. Ankara: Atıf Yayınları.

Pickens, J. (2005). "Perceptions and Attitudes of Individuals. Organizational Behavior in Health Care" (Editor: N. Borkowski). NY: Jones & Barlett Publishing. Sudbury, 43-75.

Sikorski, Tomasz, and Szymański, A. (2009). Armenia-Turkey Normalization Accord. Bulletin, 57 (57). Polish Institute of International Affairs.

Şener, B. (2016). Türkiye-Ermenistan İlişkileri. P. Y. Özkan içinde, "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Komşu Siyaseti", 199-232. Ankara: Detay Yayıncılık.

Şimşek, Hasan ve Yıldırım Ali (2016). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayınevi.

Tutaş, A. (2012). Türk-Ermeni İlişkilerinin Psiko-politik Çözümlemesi. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.

Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı 2023 İdare Faaliyet Raporu için erişim (<https://www.mfa.gov.tr/data/BAKANLIK/2023-idare-Faaliyet-Raporu.pdf>).

Բրոյան, Վ. Հ. Հայ ազգագրություն (համառոտ ուղղագիծ), Երևան, 1974.

Elektronik Kaynaklar

URL-1: <https://www.kaukasiologie.uni-jena.de/345/issue-3> [Erişim Tarihi: 03.10.2024, 08.10]

URL-2: <https://www.azatutyun.am/a/32790267.html> [Erişim Tarihi: 09.05.2024, 20.11]